

red. Elżbieta Dubas
Anna Gutowska

Czas i miejsca w biografii

Aspekty edukacyjne

Biografia i badanie biografii

TOM 5

Czas i miejsca w biografii
Aspekty edukacyjne

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Biografia i badanie biografii

TOM 5

Czas i miejsca w biografii
Aspekty edukacyjne

red.

Elżbieta Dubas

Anna Gutowska

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2017

Elżbieta Dubas, Anna Gutowska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu
Zakład Andragogiki i Gerontologii Społecznej, 91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48

RECENZENT

Ewa Skibińska

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Małgorzata Szymańska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT SERII

Magdalena Muszyńska

PROJEKT OKŁADKI

Marcin Muszyński

Zdjęcia wykorzystane na okładce: © Shutterstock.com/Jazza; © Fotolia/Irochka
Freeimages.com (sxc)

© Copyright by Authors, Łódź 2017

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2017

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07196.15.0.K

Ark. wyd. 18,3; ark. druk. 18,5

ISBN 978-83-8088-624-7

e-ISBN 978-83-8088-625-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wstęp (Elżbieta Dubas, Anna Gutowska)	7
---	---

CZAS – PRÓBA INTERDYSCYPLINARNEGO OGLĄDU FENOMENU CZASU

Sławomir Sztobryn – Czas historii – czas życia – czas marzeń, polisemiczny walor pojęcia	13
Anita Całek – Czas jako element konstrukcyjny biografii naukowej	21
Amelia Krawczyk-Bocian – Doświadczenie czasu w badaniach biograficzno-narracyjnych	37
Rafał Marcin Leszczyński – Czas człowieka z perspektywy ontologii reizmu pansomatycznego	49
Elżbieta Dubas – Czas w andragogicznym podejściu biograficznym – wybrane aspekty	63
Janusz Krysztofik, Anna Walulik – Temporalny charakter synergii edukacyjnych	79

CZAS – PRZYKŁADY BADAŃ POWIĄZANYCH Z CZASEM

Olga Czerniawska – Dzieciństwo w badaniach biograficznych	91
Anna Sładek – Między czasem teraźniejszym a przyszłym. Znaczenie orientacji temporalnych dla rozwoju ludzi młodych	99
Beata Kunat – Dzielenie się czasem wolnym z uczniem, czyli o pracy nauczycieli z pasją	117
Anna Gutowska – Czas w narracji o przyjaźni kobiet w perspektywie wybranych etapów dorosłości	127
Olga Czerniawska – Czas nocy w badaniach biograficznych	145
Anna Szafranek – Bohater historyczny i jego rola w opinii studentów Uniwersytetu w Białymstoku	153
Paweł Kaźmierczak – Czas biograficzny, czas historyczny i <i>Zeitgeist</i> w autobiografii Dietricha von Hildebranda	167

CZAS – W BADANIACH SYTUACJI EGZYSTENCJALNIE TRUDNYCH

Emilia Mazurek – Choroba przewlekła w biografii w świetle wybranych stanowisk teoretycznych i badań empirycznych 183

Miłosz Mółka – Czas w narracjach mężczyzn pozbawionych wolności 201

MIEJSCA W PRZESTRZENI MIASTA W BIOGRAFII. UCZENIE SIĘ „Z MIEJSC”

Marcin Muszyński – Miejsca w przestrzeni miasta w świetle biograficznych narracji – założenia badawcze projektu 219

Alicja Korzeniewska-Bondar, Beata Kunat, Katarzyna Szorc – Przestrzeń miasta Białostok z perspektywy mieszkańca – w poszukiwaniu miejsc znaczących 223

Elżbieta Krzewska, Ryszard Skrzyniarz – Miejsca znaczące Lublina jako element procesu uczenia się na przykładzie wywiadu z dorosłym mieszkańcem miasta 235

Elżbieta Dubas, Anna Gutowska – Uczenie się „z miejsc” (na przykładzie projektu *Miejsca w przestrzeni miasta i ich funkcje w świetle biograficznej narracji*) 251

Marcin Muszyński – Miejsca w przestrzeni miasta – próba oglądu z perspektywy podmiotu – uczącego się dorosłego 265

ZAŁĄCZNIKI

Załącznik nr 1. Białostok (Beata Kunat) 283

Załącznik nr 2. Lublin (Elżbieta Krzewska) 285

Załącznik nr 3. Łódź (Anna Gutowska) 289

Załącznik nr 4. Lublin – mapa miejsc 293

Załącznik nr 5. Łódź – mapa miejsc 295

Wstęp

Kolejny, piąty tom z serii „Biografia i badanie biografii”, w swych treściach koncentruje się na zagadnieniach związanych z fenomenem czasu i miejsca. Czas i miejsce to nie tylko dwie istotne przestrzenie ludzkiego życia, ale zarazem przestrzenie nierozdzielnie powiązane z ludzką biografią. W refleksji andragoga badającego biografie, łączą się one także z procesami uczenia się.

Refleksja biograficzna często odnosi się do czasu w jego wszystkich wymiarach, a więc nie tylko dotyczy przeszłości, co wydaje się oczywistym, rozważając przeżyte życie, ale także do perspektywy teraźniejszości i przyszłości, a nawet wieczności. Biografia w pewnym stopniu jest zawieszona w czasie, utkana z czasu, zawiera czas. Badanie biografii to zarazem badanie czasu w biografii, a więc jego obiektywnych wyznaczników i subiektywnych znaczeń nadawanych przez człowieka czasowi, zawartemu w jego rezerwach pamięci biograficznej. To również odkrywanie różnorodnych konstelacji perspektyw czasowych w jednostkowym doświadczeniu. To wreszcie dookreślanie jednostkowych tożsamości poprzez czas. To także spostrzeganie czasu jako przestrzeni uczenia się, zarówno w jednostkowym doświadczeniu, jak i w doświadczeniu zbiorowym i gatunkowym. Refleksja nad czasem w swej biografii to swoisty przykład biograficznego i egzystencjalnego uczenia się człowieka, który starając się zrozumieć czas, swój czas, ducha czasu, stara się zrozumieć sens swego istnienia i sens wszechrzeczy. Czas, jako osobny przedmiot andragogicznych badań w podejściu biograficznym, nie wzbudzał dotychczas szczególnych zainteresowań i studiów naukowych¹. Warto więc w tym kontekście tym bardziej wspomnieć takie rozważania podjęte ostatnio w środowisku andragogów, a zamieszczone w czasopiśmie „Edukacja Dorosłych”, 2014, nr 2. Można mieć też nadzieję, że przedkładany Czytelnikowi tom 5 z serii „Biografia i badanie biografii” stanie się ważną pozycją w bibliografii naukowej w zakresie tej problematyki, zaś autorzy artykułów tym samym włączą się w nurt dyskusji dotyczącej czasu. Tom zawiera łącznie 15 tekstów, które odnoszą się do kwestii czasu z perspektywy badań biograficznych. Pierwszych sześć artykułów jest próbą interdyscyplinarnego oglądu fenomenu czasu. Znajdziemy tu rozważania odnoszące się do wiedzy nie tylko pedagogicznej, ale także filozoficznej, psychologicznej czy antropologicznej. Tekst Sławomira Sztobryna porusza ważny wątek polisemicznego charakteru czasu oraz roli wyobraźni w określaniu stosunku człowieka do otaczającej rzeczywistości

---

¹ Por. E. Dubas, 2014, *Czas, biografia i badania biograficzne – różnorodność kontekstów w andragogicznej perspektywie*, „Edukacja Dorosłych”, nr 2, s. 13–27.

i samego siebie. Autorka kolejnego opracowania, Anita Całek, badając sposoby odzwierciedlenia czasu w biografii, pokazuje w jaki sposób można wyrazić czas jako kategorię opisową, porządkującą bieg życia ludzkiego. Kwestię rozumienia znaczenia czasu dla badań biograficzno-narracyjnych podejmuje Amelia Krawczyk-Bocian; odnosząc się do swoich doświadczeń badawczych, prezentuje indywidualne odczytanie doświadczania czasu z perspektywy badacza i narratora. Również w kolejnym artykule znajdziemy odniesienie do czasu badacza i czasu badanego. Elżbieta Dubas, analizując fenomen czasu w podejściu biograficznym, ukazuje na podstawie dwóch przykładów narracji odmienne rozumienie czasu, reakcje i relacje z nim. Sugeruje także możliwości i wybrane zakresy andragogicznych badań nad czasem. Natomiast Autor następnego tekstu, Rafał Marcin Leszczyński, omawia reizm pansomatyczny Tadeusza Kotarbińskiego i jego wpływ na koncepcję czasu człowieka. Tę część tomu kończy artykuł Janusza Krysztofika i Anny Walulik, którzy – wykorzystując analizę strukturalną tekstów narracyjnych – zinterpretowali elementy biografii określane jako kotwice temporalne. Autorzy w swoich rozważaniach odnoszą się do synergicznego charakteru całościowego uczenia się.

Kolejne siedem artykułów to przykłady badań powiązanych z czasem. Czytelnik znajdzie tu rozważania nad badaniami biograficznymi realizowanymi w ramach różnych projektów badawczych i skoncentrowanych na okresie dzieciństwa (Olga Czerniawska) czy tekst będący analizą szans i zagrożeń, jakie niesie dla rozwoju osób we wczesnej dorosłości wybór orientacji na teraźniejszość lub przyszłość (Anna Sladek). Aspekt czasu wolnego odnajdziemy w pracy Beaty Kunat, która dokonała analizy tej kategorii w kontekście dzielenia się nauczycieli z pasją swoim czasem z uczniami. Przykład badań powiązanych z czasem zaprezentowała w swoim opracowaniu także Anna Gutowska. Autorka podjęła próbę ukazania temporalnego wymiaru relacji przyjaźni na przykładzie doświadczeń kobiet w wybranych etapach dorosłości. Olga Czerniawska odniosła się do czasu nocy i ukazała jego przeżywanie w różnych okresach życia człowieka. Uwzględniła także edukacyjne funkcje czasu nocy. Dwa ostatnie teksty w tej części odnoszą się do perspektywy historycznej. Anna Szafranek prezentuje wyniki badań dotyczących bohatera historycznego i jego roli na przykładzie generała Władysława Sikorskiego, a Paweł Kazmierczak odnosi się do wspomnień niemieckiego filozofa Dietricha von Hildebranda i dokonuje analizy jego autobiografii z punktu widzenia splotu czasu historycznego, biograficznego i „ducha czasu”. Tę część publikacji – dotyczącą czasu – kończą dwa artykuły: Emilii Mazurek i Miłosza Mólki, które odnoszą się do kategorii czasu w badaniach sytuacji egzystencjalnie trudnych, mianowicie przewlekłej choroby i pobytu w więzieniu.

Drugi kontekst badawczy obecny w tym tomie dotyczy miejsca. Miejsce, a raczej miejsca to również niezbywalne elementy, które można odnaleźć w każdej biografii. Refleksja biograficzna zakotwicza się w miejscach, które mają wymiar obiektywny – w sensie geograficznym, ale także i subiektywny – w sensie metaforycznym. Biografia ukazuje miejsca, w których realnie toczyło się i toczy życie człowieka, ale i „miejsca”, które wykreowała jego pa-

mieć i wyobraźnia – miejsca wytworzone, symboliczne, lecz często nie mniej ważne niż spostrzegane obiektywnie. Niektóre miejsca są pamiętane stale i niezmiennie, ale bywają też miejsca „wydobywane” z pamięci, przypominane, a także miejsca, którym nadaje się odmienne znaczenia wraz z upływem czasu. Miejsca także określają tożsamość człowieka i obecne są w procesie jego socjalizacji i inkulturacji. Na ile są one również przestrzenią uczenia się człowieka – to pytanie nowe, choć w kontekście pojmowania uczenia się jako procesu całościowego, powiązanego z poszerzającą się samoświadomością człowieka podczas doświadczania codzienności, pytanie to wydaje się być zasadne i inspirujące poznawczo. Miejsca, podobnie jak czas, również rzadko bywały przedmiotem refleksji i badań andragogicznych. Jednak taka refleksja została w tym środowisku badaczy zainicjowana i jej wyniki zostały opublikowane w czasopiśmie „Edukacja Dorosłych”, 2011, nr 2. Z perspektywy badań przedstawionych w tym tomie w szczególności należy wymienić opracowanie Ewy Skibińskiej *Miasto jako przestrzeń edukacyjna* („Edukacja Dorosłych” 2011, nr 2, s. 19–31), dotyczące miasta spostrzeganego jako przestrzeń edukacyjna. W niniejszej publikacji badacze podejmują wysiłek, na podstawie biograficznych narracji mieszkańców Białegostoku, Lublina i Łodzi², by ujawnić znaczenie pamiętanych miejsc w przestrzeni miasta dla ich mieszkańców oraz uchwycić w jednostkowych biografiach miejsca w przestrzeni miasta jako obszar uczenia się. Na tę część publikacji składa się sześć tekstów. Pierwszy, autorstwa Marcina Muszyńskiego, wprowadza w realizowany projekt *Miejsca w przestrzeni miasta i ich funkcje w świetle biograficznych narracji*. Kolejny artykuł, przygotowany przez Alicję Korzeniowską-Bondar, Beatę Kunat i Katarzynę Szorc, to prezentacja indywidualnej mapy pamięci miejsc zrekonstruowanej na podstawie analizy narracji „zwyčajnego” mieszkańca Białegostoku. Wywiad z mieszkanką Lublina jest przedmiotem analizy Elżbiety Krzewskiej i Ryszarda Skrzyniarza, zaś artykuł Elżbiety Dubas i Anny Gutowskiej jest wynikiem analizy jednego wywiadu z mieszkańcem Łodzi. Na podstawie narracji biograficznej ukazano miejsca w mieście, w jak ich toczyło się jego życie oraz pamiętane miejsca jako stymulatory jego uczenia się. Publikacja Marcina Muszyńskiego, stanowiąca próbę ukazania wymiarów uczenia się człowieka w kontekście wybranych miejsc w przestrzeni miasta, zamyka tom.

Wyrażając podziękowanie Autorom i Recenzentowi tego opracowania, życząc Czytelnikom inspirującej lektury i nowych pomysłów badawczych, zachęcamy do dalszej współpracy w ramach projektu „Biografia i badanie biografii”.

Elżbieta Dubas i Anna Gutowska

---

² Zawarte w tomie opracowania zostały przygotowane w ramach zespołowego międzyuczelnianego (nieformalnego) projektu badawczego pt. *Miejsca w przestrzeni miasta i ich funkcje w świetle narracji biograficznych*, realizowanego w latach 2013–2015 przez badaczy z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie, z Uniwersytetu w Białymstoku, z Wyższej Szkoły Administracji w Bielsku-Białej, z Uniwersytetu Śląskiego – Filii w Cieszynie oraz z Uniwersytetu Łódzkiego, Zakład Andragogiki i Gerontologii Społecznej UŁ (kierownik projektu – dr Marcin Muszyński, koordynator merytoryczny – prof. dr hab. Elżbieta Dubas).

**CZAS – PRÓBA INTERDYSCYPLINARNEGO
OGLĄDU FENOMENU CZASU**

Sławomir Sztabryn*

Czas historii – czas życia – czas marzeń, polisemiczny walor pojęcia

Streszczenie: W artykule omówiony zostanie problem kategorii czasu jako tej, która określa stosunek człowieka do otaczającej go rzeczywistości oraz samego siebie. Punktem wyjścia jest zderzenie Newtonowskiej koncepcji czasu z Kantowską, polegającą na konstruowaniu różnych empirycznych wariantów czasu mieszczących się w jej apriorycznej formie. Główną tezę mojego stanowiska jest twierdzenie, że żyjemy jednocześnie w wielu wymiarach temporalnych, pozostających względem siebie w różnych konfiguracjach. Prezentacja kilka wybranych typologii czasu unaoczní nam jego polisemiczny charakter. Z punktu widzenia podmiotu najważniejsze wydają się trzy wymiary czasu – biologiczny, psychologiczny i kulturowy, a te są osadzone między przeszłością i przyszłością. Szczególną rolę w grze z czasem odgrywa wyobraźnia, która może dowolnie przekształcić czas liniowy przeciwstawiając się jego obiektywnym wymiarom, a jednocześnie nie dopuszcza do utraty integralności własnej osoby.

Słowa kluczowe: pedagogika, antropologia pedagogiczna, kategoria czasu.

Time of history – time of life – time of dreams, polysemantic value of an idea

Summary: The article focuses on the problem of time category which defines man's attitude towards the surrounding reality and himself. The starting point is the clash of Newton's concept of time with Kant's one which involves the construction of various empirical time variants being contained within its a priori form. The main thesis of my standpoint is the claim that we live simultaneously in multiple temporal dimensions which remains in regard to each other in various configurations. The article presents a few selected typologies of time showing its polysemantic nature. From the point of view of an entity the most important seems to be three time dimensions – biological, psychological and cultural, and these are situated between the past and the future. A special role in the game with time plays an imagination which can freely convert linear time opposing its objective dimensions, and at the same time does not allow for the loss of integrity of the self.

Key words: pedagogy, pedagogical anthropology, category of time.

---

* Dr hab., prof. Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsku-Białej, Akademia Techniczno-Humanistyczna, Wydział Humanistyczno-Społeczny, Katedra Pedagogiki, ul. Willowa 2, 43-309 Bielsko-Biała.

Znane są tysiące sposobów zabijania czasu,
ale nikt nie wie, jak go wskrzesić.

Albert Einstein

Czas jest najlepszym nauczycielem,
ale nieczęsto ma dobrych uczniów.

François Mauriac

Kant kiedyś powiedział, że człowiek jest jedyną istotą godną wychowania. Ta godność wyrastała z tego, że człowiek jako jedyny (znany nam) byt ożywiony jest w stanie kierować się irrealnymi wartościami. Kategoria czasu jest w moim przekonaniu drugim wyróżnikiem, bowiem tylko my świadomie żyjemy „jednocześnie” w różnych wymiarach czasu, które nie tylko niejako obok siebie egzystują, ale także wzajemnie na siebie oddziałują.

Tezę, jaką chciałbym postawić, odniósłbym do opozycji Newtonowskiej i Kantowskiej koncepcji czasu. Ta pierwsza zakłada, że „świat ciał fizycznych rozpatrywany jest jako zawarty w absolutnej, pustej i nieruchomej, geometrycznej przestrzeni oraz w absolutnym, pustym i równomiernie upływającym matematycznym czasie” (Pakalski, 2013, s. 152). Koncepcja Kantowska zakłada, że czas jest aprioryczną formą naszego poznania, a to oznacza, że jest kategorią, jaką posługuje się poznający umysł niejako nakładaną na empiryczne doświadczenie. Czas jako przedmiot poznania *a priori* jest jeden, ale może odnosić się do wielu wyobrażeń czasu (doświadczenia zewnętrznego, empirycznego zakładającego powszechne i konieczne, aprioryczne pojęcia). Przestrzeń i czas są subiektywne¹. Jeśli pojęcia są warunkiem doświadczenia, jeśli umysł konstruuje rzeczywistość, to warto zastanowić się, jak możliwe jest postrzeganie czasu przez konkretny, realnie bytujący podmiot.

Zderzenie obu koncepcji nie jest tu przypadkowe, bowiem Newtonowska wykładnia czasu bliska jest naszemu spontanicznemu, liniowemu i chronologicznemu postrzeganiu czasu, tymczasem Kantowska kategoria czasu otwiera przestrzeń rozważań pozwalających na konstruowanie różnych empirycznych wariantów czasu mieszczących się w jej apriorycznej formie właśnie dlatego, że człowiek – jako „miejsce” poznania *a priori* wiedzę konstruuje².

Teraz dopiero można przejść do właściwego postawienia tezy, która zapewne nie jest odkrywczą, ale w moim odczuciu godna zastanowienia. Otóż przez analogię do epikurejskiej koncepcji człowieka żyjącego w wymiarze biologicznym, społecznym i kulturowym, sądzę, że **żyjemy jednocześnie w wielu wymiarach temporalnych** pozostających względem siebie w róż-

¹ „Wiązanie czasu z elementami obiektywnymi czyni go wprawdzie czymś realnym, ale czynniki subiektywne stanowią jego cechę istotną. Czynniki te – to nie tylko przeżycia o charakterze czysto wewnętrznym. To także konwencje, fikcje, symbole, a przede wszystkim praktyka” (Borowski, 1983, s. 45).

² „Nie można ze zjawisk usunąć samego czasu, choć całkiem dobrze można z czasu usunąć zjawiska”. Cytat z *Krytyki czystego rozumu* Kanta przytoczony za D. Pakalskim (2013, s. 154).

nych konfiguracjach i do tego każdy z tych wymiarów może mieć własne, odrębne od pozostałych tempo³. Przyjęta przeze mnie w tytule propozycja jest jedną z możliwych i zakłada stopniowe wnikanie w coraz głębsze warstwy życia człowieka. Nie podejmuję problemu czasu w perspektywie kosmicznej, tym zajmują się (astro)fizycy, a ich teorie – choćby zakrzywionej czasoprzestrzeni – są dla laików trudne do zrozumienia, a nawet kłócą się z codzienną praktyką doświadczania czasu. Nie zmienia to postaci rzeczy, że jesteśmy dziećmi wszechświata, choć może niekoniecznie w wykładni H. von Ditfurtha⁴. Wieczność fizyków nie jest wiecznością teologów. Dla pierwszych atrybutem czasu jest przemiana, zmienność, relatywizacja, a więc jakiś wektor ruchu, dla drugich wieczność jest bezkresną terażniejszością, jest statyczna.

Czas historii może być odczytany jako niezależny od jednostkowej egzystencji okres dokonujących się przemian w skali makro, w których bardziej jesteśmy pionkami na szachownicy niż graczami. Człowiek jest graczem wówczas, gdy tym czasem manipuluje, gdy wiąże jego „działanie” z własnymi postawami i ocenami moralnymi, w których do głosu dochodzą takie temporalnie nieobojętne wartości – jak wytrwałość, prawdopodobność czy własna tożsamość. Świadomość każdego z nas inaczej konstruuje następstwo wydarzeń, co znajduje swój wyraz nie tylko w sporach sądowych, ale także w naukowych rekonstrukcjach biegu dziejów. Jak słusznie podkreśla E. Tarkowska (1987, s. 117), w naukach humanistycznych należałoby posługiwać się taką kategorią czasu, która odpowiada badanej rzeczywistości. Jej zdaniem wyrazem takiej adekwatności były koncepcje czasu psychologicznego W. Diltheya, F. Znanieckiego, czy koncepcja czasu społeczno-kulturowego P.A. Sorokina⁵. W propozycjach tych autorów widoczne jest kontynuowanie dążeń związanych z przełomem antypozytywistycznym, bowiem proponują oni podział kategorii czasu na dwie grupy – czas przyrodniczy i czas kulturowy. Takich typologii jest więcej, ale nie one są tu najistotniejsze. Dzięki nim jednak uświadamiamy sobie złożoność problematyki czasu, szczególnie wówczas, gdy jest ona analizowana z perspektywy świadomości i doświadczania czasu przez konkretnego człowieka⁶. Ta perspektywa rodzi jednak pytanie o to, jak w tej gęstwinie koncepcji i znaczeń ma odnaleźć się człowiek korzystający na co dzień z zegarka i kalendarza?

Mówiąc o dziejach, mam na myśli wektor czasu, który jest zazwyczaj dłuższy niż biologiczne trwanie ludzkiego życia. Gra o czas jest grą na czas, czas,

³ S. Symotiuk (1983, s. 19–28) znakomicie zaprezentował wielowymiarowość czasu, ale poza nią czas według niego ma on także kierunek, tempo i jest swoiście powiązany z określonym nośnikiem (czas fizyczny, biologiczny, psychologiczny, społeczny itp.).

⁴ Bardzo poczytne książki H. von Ditfurtha należą do trzeciej kategorii – przyjętej w tej pracy – mianowicie do wyobraźni.

⁵ Autorka przytacza również koncepcję G. Gurvitcha, zgodnie z którą należy wyróżnić w ramach pluralizmu czasów „czas makrofizyki, czas termodynamiki, astronomii, chemii, geologii, biologii, czas fizjologiczny, psychologiczny, historyczny i społeczny” (Tarkowska, 1987, s. 118).

⁶ Relatywizacja czasu i jego wielość w kontekście Einsteinowskiej czasoprzestrzeni skłania do rezygnacji z linearnej koncepcji czasu w naukach humanistycznych, a jej wyrazem na gruncie tych nauk mogą być tzw. historie równoległe.

który chcemy zyskać zanim on nas unicestwi. Tworząc historię jesteśmy jednocześnie jej zakładnikami. Jesteśmy produktem „swoich” czasów i zarazem twórcami ich zmiany. W jakimś sensie manipulujemy czasem – to co cenimy, uważamy za historycznie ważne i aksjologicznie cenne usuwamy z pamięci indywidualnej i zbiorowej, inne fenomeny zamierają same lub są dezaktualizowane⁷. Historia (jako nauka), która konstruowana jest asymptotycznie do rzeczywistego potoku dziejów, choć jest wytworem jednostki lub grupy badaczy, czyli jest produktem subiektywnym, w odczuciu jej odbiorców może posiadać znamiona obiektywności. Czas w narracji historycznej jest osobnym problemem, tu warto zwrócić uwagę, że obok najczęściej stosowanej konwencji – chronologicznej z jej wariantami diachronią i synchronią mogą pojawiać się narracje retrogresywne, a nawet historie równoległe, które pomimo całego aparatu naukowego są jedynie wariacjami na temat dziejów osadzonymi w wyobraźni i myśleniu dywergencyjnym. Ciekawą koncepcję czasu, autorstwa amerykańskiego fizyka A. Wheelera, przedstawił cytowany już S. Symotiuk (1983). Nazwał ją „stożkiem czasu”. Jej istotą jest zetknięcie się wierzchołkami stożków, które reprezentują przeszłość i przyszłość. Wszystko co stanowiło niedającą się dookreślić przeszłość (rozszerzanie się stożka im bliżej jego podstawy) styka się punktowo z wszystkim – o tej samej charakterystyce w przyszłości (na kształt klepsydry). Tym co odróżnia ludzką obecność w czasie od beładnych ruchów Browna jest nasza zdolność tworzenia nadająca sens wytworom i rosnąca pod ich wpływem.

W rekonstruowanych dziejach obecne są przynajmniej trzy warianty czasu – czas biologicznego trwania i przemian jednostek, czas psychologiczny – subiektywnej świadomości własnej obecności w czasie oraz czas kulturowy. W tradycyjnej historiografii największy akcent jest kładziony na czas kulturowy, ale współcześnie do głosu dochodzi także psychohistoria oraz biologiczny wymiar dziejów (Pawelec, 2004; Kuchowicz, 1985). Każdy z tych wariantów ma inny charakter, inną dynamikę, inny sposób wewnętrznego odbioru, odczuwania. Lustro może symbolizować ogląd samego siebie w perspektywie przemiany biologicznej, nasze emocje dają wyraz kategorii drugiej spośród tu wymienionych, a nasze wytwory osadzają nas w czasie kulturowym. Mamy trzy różne wersje czasu, o których chcielibyśmy mówić nie w oderwaniu, lecz z punktu widzenia integralności człowieka, który także rozpięty jest między przeszłością i przyszłością⁸. W kontekście zasugerowanych wyżej dylematów pojawiają się pytania, na które trudno znaleźć sensowną, intersubiektywnie uzgodnioną odpowiedź – czy istnieje jakaś hierarchia tych czasów? Jak są ze sobą powiązane i jaki jest ich wpływ na integralność człowieka? Czy w każdym momencie życia

⁷ Paradoksalny wyjątek stanowią niezwykle liczne prace „poświęcone” największym zbrodniarzom XX wieku, które niezależnie od zamiarów autorów podtrzymują pamięć o najbardziej wyrafinowanym złu. Ale ta fascynacja złem jest jedną z cech gatunkowych (w kontekście trwania gatunku – obecna poza czasem). Zob. M. Gołaszewska (1994).

⁸ W innym miejscu – w opozycji do reentywizmu J. Bańki – prezentowałem swoją koncepcję historii bez terażniejszości, w której terażniejszość jest tylko ciągle przesuwającym się i nieuchwytnym punktem styku przeszłości z przyszłością.

są one wszystkie obecne i czy z jednakową mocą wywierają wpływ na nasze zwykłe, codzienne życie? Czy kategoria czasu jest konstytutywna dla naszej egzystencji?

Czas w historii jest skończony w tym sensie, że ma swój początek i koniec, może tworzyć zamkniętą ramę dla biegu wydarzeń. Mówimy o epokach, wyznaczamy cezury. W ludzkim życiu początek jednostkowego czasu jest osadzony poza świadomością, podobnie jak jego koniec. Rama czasu pozostaje niedomknięta przez świadomość. Ta wyjątkowość trwania ludzkiego czasu jest niezwykle ważna dla postaw, jakie można przyjąć wobec przeszłości i przyszłości. Nieokreśloność końca życia otwiera przestrzeń dla wyobraźni, która może nas skłonić do pośpiechu lub wprost przeciwnie; do kreatywności lub konsumpcjonizmu. Czas historii buduje nasze zakotwiczenie kulturowe, czas wyobraźni kształtuje naszą postawę wobec własnego losu⁹. Warto w tym miejscu zdać sobie sprawę także z tego, że te różne odmiany czasu i różne poziomy życia w czasie odnoszą się do ludzkiej egzystencji, która jest swoistym **pryzmatem** załamującym w sposób niepowtarzalny naszą reakcję na ich walor. Różnimy się nawet subiektywnym odczuwaniem tempa upływu czasu. Ten sam matematyczny czas dla jednych jest biegiem sprintera, dla innych marzszem żółwia.

W tym uczestniczeniu w czasie znaczące miejsce zajmuje wyobraźnia (Żelazna, 2013)¹⁰. Jest szczególnie, by nie powiedzieć wyjątkową zdolnością człowieka do tworzenia bytów równoległych do rzeczywistości, irrealnych, także czasem skomponowanych z nieprzystających do siebie elementów. Wyobraźnia pozwala nam „zatrzymać lub wyjść poza czas”, jak i odwrócić jego wektor. Gdy czas biograficzny wkomponowany w czas historyczny jest dla podmiotu niekorzystny, wyobraźnia pozwala zredukować dyskomfort i skonstruować quasi-rzeczywistość. Wyobraźnia w czasie nie jest tym samym co czas w wyobraźni. W pierwszym przypadku wyobraźnia jest podporządkowana „naturalnemu”¹¹ biegowi czasu, w drugim zaś nie jest on niczym ograniczony, może być dowolnie skonstruowany przez nasz umysł. Najbardziej zadziwiające jest to, że wyobrażone konstrukcje czasu (biegu wydarzeń, także tych nierealnych) mogą występować obok linearnego czasu historycznego czy biograficznego jako ich logiczne przeciwieństwo, a jednak niepodważające integralności podmiotu¹². W sytuacjach skrajnych, prymatu wyobraźni nad rzeczywistością

⁹ Intuicję roli wyobraźni w budowaniu przez człowieka własnej realnej i temporalnej przestrzeni życiowej miał już św. Augustyn, który twierdził, że „obecnością rzeczy przeszłych jest pamięć, obecnością rzeczy teraźniejszych jest dostrzeganie, obecnością rzeczy przyszłych jest oczekiwanie”. Cyt. za: J. Kopka (2012, s. 35).

¹⁰ Autorka wskazuje na grecki źródłosłów – „Φαντασια (fantazja; wyobrażenie, **wyobraźnia**, imaginacja, fantazjowanie, wymysł, a nawet urojenie)”; J. Żelazna (2013, s. 82).

¹¹ Tu konieczny jest cudzysłów ze względu na wielość możliwości określenia tego, co mogłoby zostać uznane za naturalny bieg czasu.

¹² „Według Arystotelesa rozum, jeśli nie jest przyćmiony namiętnością albo chorobą, potrafi okiełznać wyobrażenia, stoicy zaś zachęcają do czynienia z nich właściwego użytku, najwyraźniej pewni, że zadanie to jest wykonalne” (Żelazna, 2013, s. 100).

i pomieszania czasów, istnieje jednak niebezpieczeństwo popadnięcia w stan choroby i utraty kontroli nad sobą i własnym czasem. Na istnienie związku między ciągłością świadomości a trwaniem w czasie zwracali uwagę tacy filozofowie, jak św. Augustyn, James, Bergson, Husserl (Kopka, 2012, s. 35).

Wyobraźnia, powiązana w antycznej refleksji Arystotelesa i stoików z ciałem, współcześnie traktowana jest jako praktyka społeczna powiązana z rozumem instrumentalnym lub rozumem nieinstrumentalnym. W kontekście kryzysu kultury wyobraźnia jest promowana jako jeden z elementów (obok fragmentacji i narracji) pozwalających na scalenie jej wieloznaczności, szczególnie na poziomie interpretacji. M. Nowak-Dziemianowicz za M. Nussbaum nazywa **wyobrażnię narracyjną** i przypisuje jej takie właściwości jak otwartość „na wieloznaczność, nieoczywistość, inność i obcość nie tylko w otaczającym nas świecie, ale także w sobie samym” (Nowak-Dziemianowicz, 2013, s. 57). Nie ma jednak w tej analizie kategorii czasu, która z perspektywy tu podejmowanej wydaje się konstytutywna. W literaturze można znaleźć pytanie o naturę czasu odniesione do egzystencji człowieka. Nie rosząc sobie pretensji do wyczerpania tematu, wskazałbym na kilkanaście możliwych interpretacji tego problemu.

Po pierwsze, polisemiczny charakter tego pojęcia pozwala na wielorakie ustosunkowanie się do czasu jako linii, interwału, wycinka, przypadku, kierunku, tempa oraz do obszarów naszej egzystencji.

O czasie można mówić w kontekście rytmu (arytmii), harmonii (dysharmonii) życia.

Czas jest określoną ramą i perspektywą, granicą, w której aktualizuje się nasza świadomość.

Czas jest jednością obecności i nieobecności, gdzie następujące po sobie punkty teraźniejszości reprezentują heraklitejską obecność w ciągłym ruchu, zaś przeszłość i przyszłość są wymiarami nieobecności, które pamięcią i wyobraźnią usiłujemy, jak eleaci, zatrzymać.

Czas jest sposobem osadzenia nas w ludzkim świecie.

Czas jest wartością i zadaniem polegającym na jego zagospodarowaniu.

Czas jest źródłem naszej subiektywnej refleksji nad jego naturą (np. linearność *versus* wieczne powroty).

Czas jest źródłem wolności lub zniewolenia.

Czas może być nagrodą lub przekleństwem (np. wówczas, gdy mówimy, że mamy czas lub, że go nie mamy).

Na czas można patrzeć z perspektywy subiektywności lub poszukiwać jego obiektywności.

Naturę czasu można za Arystotelesem uznać za **destruktywną**, bo zmiany unieważniają to, co istnieje, ale także za **kreatywną**, bo w czasie powstają nowe byty.

Czas jest plastyczny, w wyobraźni możemy łamać porządek chronologiczny i w sposób dowolny łączyć ze sobą różne jego odmiany.

Istnieje wiele klasyfikacji i taksonomii ujęć czasu, co skłania do uznania jego polisemicznego charakteru. Z każdego z tych aspektów – tu wyliczonych

bez jakiegóż kategoryjnego uporządkowania – wynikają istotne przesłanki dla konstruowania jakości własnego życia, zachowań, postaw, ocen moralnych. W tym sensie ten subiektywny wymiar czasu przenika się z jego obiektywizacjami i daje niepowtarzalny konglomerat stawiający człowieka przed licznymi wyborami i decyzjami¹³.

Rozważania swe dedykuję tym badaczom, którzy za pomocą narzędzi empirycznych usiłują zdobyć wgląd w temporalny obszar ludzkiego życia, redukując polisemiczny walor pojęcia czasu do jednowymiarowego czasu linearnego.

Literatura

- Borowski H., 1983, *Czas w ujęciu Immanuela Kanta 1724–1804*, [w:] A. Nowicki (red.), *Czas w kulturze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Gołaszewska M., 1994, *Fascynacja złem. Eseje z teorii wartości*, PWN, Kraków–Warszawa.
- Kopka J., 2012, *Czas a moralność. Od filozoficznych do socjologicznych koncepcji czasu*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, Folia Sociologica, nr 40.
- Kuchowicz Z., 1985, *O biologiczny wymiar historii*, PWN, Warszawa.
- Nowak-Dziemianowicz M. 2013, *Narracyjne możliwości pedagogiki a kryzys kultury i wychowania*, https://opub.dsw.edu.pl/bitstream/11479/80/1/Narracyjne_mozliwosci_pedagogiki_a_kryzys_kultury_i_wychowania.pdf.
- Pakalski D., 2013, *Formy naoczności i kategorie jako aprioryczne podstawy metafizyki w estetyce i analityce transcendentnej Kanta*, „Studia z Historii Filozofii”, nr 2.
- Pawelec T., 2004, *Dzieje i nieświadomość. Założenia teoretyczne i praktyka badawcza psychohistorii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Popiołek K., Chudzicka-Czupała A., 2010, *Czas w życiu człowieka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Symotiuł S., 1983, *Czas w kulturze*, [w:] A. Nowicki (red.), *Czas w kulturze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Tarkowska E., 1987, *Czas w społeczeństwie. Problemy, tradycje, kierunki badań*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Żelazna J., 2013, *Zrozumieć wyobraźnię*, „Studia z Historii Filozofii”, nr 2. <http://apcz.pl/czasopisma/index.php/szhf/article/view/876/835>

---

¹³ Współcześnie konstruowane są koncepcje modelu osobowościowego uwzględniającego aspekt temporalny, koncepcje ekologii czasu, postuluje się pogłębienie badań ilościowych i jakościowych w pedagogice, traktując czas jako istotną zmienną w naukach humanistycznych (por. Popiołek, Chudzicka-Czupała, 2010).